

ЧЛАНЦИ

Љубодраг ДИМИЋ*

СРБИЈА И ВИНОВНИЦИ ВЕЛИКОГ РАТА КРИЗЕ,
РАТОВИ И БИЛАНСИ
(1912-1918)

ABSTRACT: *This paper is an attempt to highlight the paradoxes of the epoch before the First World War, to identify the causes of the war, to name the responsible for its outbreak, to describe Serbia's war effort, and to identify the outcome and the consequences of the war.*

KEY WORDS: *First World War, Serbia, Germany, Austria-Hungary, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, causes of the war, war consequences*

У европској историографији већ један век постоје спорови око узрока који су довели до избијања Првог светског рата.¹ Поједини историчари сматрају да су узрок рату били пуцњи Гаврила Принципа у Сарајеву 28. јуна 1914. године. За друге је убиство надвојводе Франца Фердинанда било тек згодно изабрани повод за избијање планираног ратног сукоба. Неслагања су видна и о идентификовању виновника рата. У појединим европским историографијама поново је постала доминантна теза да су Србија, а са њом и Русија, његов узрочник.² Историчари који настоје да критички промишљају прошлост убеђени су да узроке рата треба тражити у противуречностима епохе која му је претходила и у амбицијама Немачке и Аустроугарске да постану господари-

* Аутор је дописни члан САНУ, Филозофски факултет у Београду.

¹ О узроцима Првог светског рата, одговорности за рат, питању ратне кривице, научној и ваннаучној ревизији историјске слике епохе и историографским споровима вођеним око наведених тема више у: А. Момбауер, *Узроци Првог светског рата. Спорена и сагласности*, Београд 2013; М. Бјелајац, *1914-2014. Зашто ревизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014.

² Ту тезу је изнова актуелизовала књига К. Кларк, *Месечари. Како је Европа кренула у рат 1914*, Београд 2014.

це Старог континента. Отуда је и данас легитимно питање који разлози претежно утичу да једна тема, сто година после догађаја о коме говори, собом носи толику актуелност? Жеља за сазнавањем истине о узроцима и поводима Великог рата један је од разлога заинтересованости за наведену тему, али свакако не једини и најважнији. Та сумња подстиче запитаност да ли се одговори на „отворена“ питања о узроцима и одговорности за избијање рата превасходно тичу прошлости или будућности?³ Да ли је човечанству потребно научно знање о прошлости или ће глас историчара – научника бити угушен политичким интересима центара моћи за променом историографске слике Првог светског рата? У којој ће мери научно знање бити у могућности да се у креирању свести савременика супротставља ненаучном?⁴ Питања је много.

*

Мир, који је у Европи дуго трајао, најдиректније је утицао да читаве генерације Европљана, које су закорачиле у зрело доба живота, нису имале директно искуство са ужасима рата. О рату се говорило, писало, теоретисало. Дефинисани су ратни интереси, осмишљаване ратне доктрине, прављени планови у којима се рачунало са ратом као важним чиниоцем за стицање светске моћи. С времена на време организовани су маневри на којима су војске увежбавале вештину ратовања. Војна моћ је представљала важан аргумент у дипломатским споровима и кризама које су заокупљале европске државе. Насупрот ситуацијама које су производиле напетости, већина становника европских држава живела је у просперитетном миру. Живот у миру чинио је могућим убрзани технолошки, привредни, комуникациони, политички, културни развој и општи друштвени прогрес европских држава. Ипак, његова се варљивост огледала у чињеници да је многима у оновременој Европи било јасно (са сваком новом годином XX века и све видљивије) у ком правцу „динамика моћи“, заснована на снази индустрије, потреби за овладавањем сировинским просторима, употребом резултата науке и проналазаштва у војне сврхе, усмерава светску историју.⁵ „Умор од мира“ стварао је варљиви осећај да рат може разрешити бројна национална, међудржавна, мањинска, верска, уставна, политичка, идео-

³ То питање је посебно актуелизовала књига Кристофера Кларка *Месечари* која је у Немачкој, али и у другим европским земљама, штампана у изузетно високим тиражима и тако утицала на свест савременика.

⁴ Та питања, уз остало, покреће и део реферата поднетих на научном скупу Срби и Први светски рат 1914-1918, одржан у САНУ од 13. до 15. јуна 2014. године. *Срби и Први светски рат 1914-1918, Зборник радова са међународног научног скупа*, Београд 2015.

⁵ P. Kenedi, *Uspori i pad velikih sila*, Podgorica – Beograd, 2003, 223-282.

лошка, социјална, колонијална питања... Таква расположења, посебно распрострањена у круговима утицајних елита у Немачкој, превасходно су утицала на одлуку о напуштању постојећег „срећеног стања“ успостављеног 1878, и потрагу за новом прерасподелом моћи у Европи. Тако је стабилни мир заменило време у коме је демонстрирана екстремна агресивност, показивана жеља за експанзијом према суседима, подстицане амбиције за овладавањем простором, исказивана нескривена тежња за употребом силе. Значајан простор добиле су „превратничке идеје“ и снаге које су период мира у све већој мери тумачиле као године „застоја“, „парализе“, „труљења“. Нова политичка реторика постала је одлика времена које је наступало. Европу су почели да потресају атентати. Део политичке стварности постали су нови типови партија и страначки лидери које је одликовала бескрупулозност у настојањима да реализују своје замисли. Декаденција је овладала културом, а хулиганизам артистичким понашањем. Рат је, у појединим круговима политичара, али и интелектуалаца, почео да бива слављен као „спасилачка катарза“ и означаван као „бунт против постојећег стања“.⁶

О преваљеном путу од мира ка рату говорила су и обновљена стара и склопљена нова савезништва. Успостављени ратни савези су тако постали важни „генератори“ додатних подела и сукоба. Улагања у војску постајала су све већа, а тиме и милитаризација европских држава која је проистицала из конкретних интереса и обавеза наметнутих прихватањем војних савезништава. Ратови су полако постајали стварност.⁷ Европљанима се вероватно чинило да су ратни сукоби, попут оног Јапанско-кинеског (из 1885), Америчко-шпанског (1898), Бурског (1899-1902), Руско-јапанског (1905), географски веома удаљени. Чињеница да су се само посредно тицали појединих европских држава није противуречила узнемирењу које се почело осећати на целом континенту. О суштини процеса који је од мира водио ка рату речитије су говориле дубоке кризе на ободу самог континента или на његовим неразвијеним деловима попут оних у Мароку (тзв. мароканске кризе из 1905. и 1911) и на Балкану (тзв. анексиона криза из 1908). Многима је било јасно да је време европске равнотеже и коегзистенције великих сила прошло и да су наступиле године отворене конфронтације. Све је то пратила појава идеја о етничкој изузетности и националној надмоћности које су кроз процес образовања и васпитања „уграђиване“ у свест једног дела Европљана. Митови о угрожености, заокружености, ускраћеном „животном

⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871-1914)*, Београд 2010; С. Живанов, *Европа пред Први светски рат. Корени, узроци и поводи великог рата*, Београд 2014, 29-174.

⁷ Р. Кенеди, *n.d.*, 283-291; С. Живанов, *n.d.*, 61-113.

простору“ подстицали су агресивност. Жеља за прекрајањем територија ратом и освајањем нових сировинских простора постајала је све видљивија. На дневном реду историје био је рат.

Истраживања историчара су показала да је воља за ратом постојала на бројним странама. Тако су припреме за вођење рата обележиле последње године европског мира. Немачка се у том времену, суочена са брзим привредним растом, незадовољна местом у постојећем поретку, оптерећена нескривеним претензијама да од велике постане светска сила, убрзано спремала за рат. Својим експанзионизмом реметила је равнотежу снага у Европи, угрожавала интересе и изазивала страх других великих сила, доводила у питање опстанак суседних држава, подстицала процесе наоружавања и опште милитаризације континента. Уз геостратешки положај у средишту Европе, захтеве за променом постојећег европског поретка Немачка је темељила на убрзаном развоју индустрије, технолошком успону, економској и финансијској моћи, стеченом научном знању, снази немачког оружја и доброј организацији војске... Нарасла привредна снага, потреба за новим тржиштима сировина, формирана свест о „геополитичкој ограничености“ простора који контролише, сан о већем уделу у владавини над светом, подстицали су немачку тежњу за светском моћи и „гурали“ ту државу у рат. Улагања у модернизацију војске и повећање војних потенцијала подстицана су империјалним амбицијама, али и страхом од суседа. Могући ратни изазови XX века истовремено су захтевали већу ефикасност социјалне, политичке и друштвене организације државе. У том контексту прибегавање повећаној репресији и пропаганди омогућавало је ефикасније успостављање унутрашње кохезије у држави и брзу мобилизацију маса. Свест да ће пре или касније доћи до рата захтевала је, како су истицали у Берлину, „окупљање свих снага“, „искоришћавање свих прилика“, „потпуно разумевање народа за развој светске историје“. Амбициозни политички курс Немачке, која је тежила да од Француске начини другоразредну европску силу, Русију потисне на Исток и изољује је, оствари контролу над светским морима, изврши прерасподелу колонијалних поседа, обезбеди „животни простор“ немачком народу, захтевао је додатно дисциплиновање државних структура, елита и нације. Све је то водило ка непомирљивом сукобу са осталим европским силама и подстицало њихово међусобно зближење. У жељи да задрже постојећи европски поредак и status quo у колонијалном свету, остале европске силе су настојале да „окруже“, „изољују“ и на сваки начин спутају свог амбициозног опонента.⁸

⁸ Ф. Фишер, *Савез Елита. О континуитету структура моћи у Немачкој 1871-1945. године*, Београд 1985.

Склопљена савезништва Русије, Француске и Велике Британије на једној и Немачке и Аустроугарске на другој страни, искушавала су политичке и дипломатске способности, али и наметала нове спољнополитичке и ратне обавезе. Нова савезништва су из основа мењала спољнополитички положај европских сила, јачала осећај угрожености, подстицала процес наоружавања.⁹ Кључну улогу у процесу који је Немачку водио ка рату играо је савез аристократско-аграрних и индустријско-грађанских елита са круном и војском, чији је циљ био очување положаја у немачком друштву и постављање офанзивних циљева на спољнополитичком плану. Тако настао спој „конзервативног ројализма“ и „либералног патриотизма“ формирао је нови немачки патриотизам који је у себи сажимао снагу, амбицију и безобзирност. Светска политика за коју се Немачка одлучила најдиректније је мењала однос снага између великих сила и доводила у питање међународни поредак. Разлога за рат било је и на унутрашњополитичком плану, пре свега у страху водећих друштвених елита од социјалних немира, револуционарних расположења, политичког успона социјалиста. Из тог угла посматрано, део немачког друштва је рат сматрао погодним „леком“ који ће допринети прочишћењу и биолошком јачању нације, каљењу колективног карактера Немаца, „оздрављењу“ немачке државе. Сагласност кључних чинилаца немачког друштва – круне, војске, земљорадничке аристократије, индустријалаца, високе државне бирократије, интелектуалне јавности, око започињања рата била је готово апсолутна. Савезника у реализацији таквог политичког програма, који је плашио друге европске силе и водио формирању савеза уперених против ње, Немачка је нашла у Аустроугарској. У будућем рату Немачка је рачунала на своју надмоћну војну стратегију, добро припремљени официрски кадар, модерно и квалитетно наоружање. Почев од јесени 1912. та је држава била спремна да води рат на два фронта и отуда је чекала „згодан повод“ да га и започне.¹⁰

У европским политичким круговима није била тајна да је судбина Хабзбуршке монархије најдиректније зависила од расположења народа који су у њој живели и спољне политике коју је та држава водила. Монархија је, током целе своје историје, уступке својим народима чинила нерадо, а када је била приморана на њих давала их је прекасно, што је утицало да је део њених држављана доживљавао као туђинску власт. Национализам грађанске средње класе додатно је продубљивао постојећу политичку кризу. Насилна мађаризација најдиректније је

⁹ P. Kenedi, *n.d.*, 283-291; С. Живанов, *н.д.*, 61-113.

¹⁰ Ф. Фишер, *Посезање за светском моћи. Политика ратних циљева царске Немачке 1914-1918*, Београд 2017, 9-37.

претила опастанку државе. Појава југословенске идеје изазивала је у Бечу и Пешти панику. Независно од реалности, страх од српског народа и потенцијалног југословенског уједињења нагонио је Беч да једини излаз из настале ситуације види у примени силе. На спољном плану Хабзбуршка монархија није имала успехе већ од 1866. године и губитка примата у немачком уједињењу. Од тог тренутка Балкан је био једини простор на коме је та држава настојала да себе представи као европску силу. Из тих разлога Беч је 1878. године закорачио на Балкан дипломатски извојевавши право на окупацију Босне и Херцеговине. Из те перспективе, како се чинило високим официрима и бирократама, на дневном реду је било насилно решавање српског и југословенског питања. Србија је сматрана кључном препреком која је онемогућавала Хабзбуршку монархију да контролише цео Балкан. Развој југословенског покрета је то непријатељство чинио још већим. Страхујући од намера српске државе да контролише, а са временом и уједини под једним државним кровом „расуто Српство“ Аустроугарска је, почев од 1907. започела са осмишљавањем ратних планова чији је циљ требало да буде уништење српске државе и сламање политике југословенства. У том контексту Аустроугарска је постала држава око које су почели да се окупљају према Србији и српском народу непријатељски расположени суседи.¹¹

Од тренутка у ком је процењено да ће се све снажнији југословенски покрет у потпуности „окренути“ Србији и прихватити да она постане „Пијемонт националног уједињења“, тој држави је у Бечу изречена смрта пресуда. Аустроугарска је желела један „срећни рат“ („мали рат“) који би повела на Балкану са циљем да поврати изгубљено самодостојанство „велике силе“ и оснажи пољуљане позиције на унутрашњем и спољном плану. У том контексту Србија је међу балканским државама означена кључним непријатељем. У питању је била држава која се налазила на путу даљег ширења Монархије, која је доживљавала брзи економски и друштвени успон и у коју су били „загледани“ Срби и остали Југословени насељени у јужним областима Аустроугарске. Против такве Србије је 1906. године поведен тзв. Царински рат (траје до 1911. године). Годину касније сачињени су офанзивни планови чији је циљ био: анексија српске државе и њено укључење у састав Монархије, подела територија Србије са околним државама и њено уништење или умањење до мере да не буде способна за самостални економски и политички живот. Сви планови су предвиђали рат који је требало водити као

¹¹ О томе више: А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, Београд 2001; А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

„казнену експедицију“, како против Србије као државе и тако и против Срба као непријатељског народа.¹²

Пораз у рату са Јапаном и револуционарна врења из 1905. приморали су Русију да напусти идеју о реализацији свог евро-азијског концепта, „окрене“ се европској политици и заштити својих интереса на Балкану. Политика „споразумевања“ и „балансирања“ ради остваривања краћег „спољнополитичког предаха“ захтевала је од Петровграда да без напрезања на Истоку води европску политику избегавајући конфликте, социјално се уздигне и „оздрави“, ојача привредну моћ и тако своју спољну политику учини ефикаснијом, обнови нарушену војну моћ и углед, на Балкану и Блиском истоку заштити своје интересе и докаже се као велика сила. „Купујући време“ руска политика је фрагментарни Балкан сматрала идеалним простором за јачање свога утицаја. Насупрот очекивањима балканских народа, посебно Срба, која су била већа од реалних, ангажман Русије био је на том простору ипак мањи од могућег.¹³

*

Године мира допринеле су политичком, економском и културном успону Србије. У временима која су наступила после Берлинског конгреса (1878), Србија није од будућности могла очекивати нити много, нити добро. Била је стешњена између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Делови српског народа живели су под различитим условима и неједнако се национално и економски развијали у оба царства и две самосталне националне државе (Србија и Црна Гора).¹⁴ Србија је била приморана на компромисе. Туторство Беча било је подједнако неподношљиво као самовоља Цариграда.¹⁵ Будућност је могла бити остварена само уз пуно рада на утемељивању државних институција, сталном јачању привреде, модернизацији и реформисању воске, изградњи просветних установа. Било је потребно васпитати, образовати и припремити нараштај за наредни век, стећи савезнике из круга великих сила, при-

¹² О томе више у: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Београд 1989, 589-666; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2008, 299-346; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017, 311-352; В. Ђоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

¹³ *Историја Русије, XX век, 1894-1939*, Москва 2010, 237-241; Кнез Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, Београд 1994, 74-75; С. Живанов, н.д., 116-149.

¹⁴ Тада су Црногорци себе сматрали делом српског народа

¹⁵ У делу српске јавности превладало је убеђење да су добици стечени на Берлинском конгресу 1878. године били мањи од губитака које су својим одлукама српском народу нанеле велике силе. М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, 331-332, 371.

добити балканске суседе за сарадњу, духовно повезати целокупно Српство, изградити блиске везе са југословенским народима, успоставити демократску климу и поредак... Тек на тај начин „промењена“ Србија је могла да великим силама упути по који одмерени захтев, али не и да очекује више од скромног уступка.¹⁶

У деценијама које су следиле после Берлинског конгреса политички покрети Срба, како конзервативни тако и либерални или социјалистички, настојали су да мисија њиховог сабирања у оквирима једне државе буде довршена. У ту сврху улагани су културни напори, исказивана политичка воља, подизане буне, вођени ратови, трошене енергије бројних генерација. Независно од тога судбину простора је решавала „велика европска политика“, велике силе у складу са својим прагматичним интересима. То сазнање стекла је српска политичка елита током последњих деценија 19. и првих година 20. века. Дефинишући „балканско питање“ као скуп „ситних и крупних искључивости и лакозапаљивих сукоба“, српски политичари и дипломате су схватале да је присуство великих сила на Балкану све неспоразуме балканских народа чинило трагичнијим. Такво сазнање налагало је опрезност, прилагођавање интересима великих сила, уклапање властитих интереса у интересе водећих европских држава. Било је јасно да треба стално преиспитивати властите могућности, „смиривати“ догађаје, предано контролисати разбуктале националне процесе, разумети спољнополитичке концепте великих сила и поруке које стижу из европских престоница, радити на сарадњи балканских народа, развијати способност „предвиђања догађаја“.¹⁷

У припреми за 20. век постало је јасно да уједињење српског и југословенских народа у оквирима једне државе није само: жеља раздробљеног српства и потчињеног словенства за уједињењем, тежња младог југословенског грађанства (буржоазије) да обезбеди веће тржиште за своје производе и опстане, настојање српских политичких елита да њихова држава прекорачи границе „затвореног балканског котла“ и изађе на море, сан југословенски оријентисаних интелектуалаца,

¹⁶ О политичком, економском и културном успону Србије више у: М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ.2, Београд 1989; *Историја српског народа*, том V и VI, Београд 1983; М. Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000; М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 2005; О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, Београд 1998; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1905-1914)*, Београд 2004; *Два века модерне српске дипломатије*, Београд 2013; Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800-1918*, Београд 2017.

¹⁷ О томе више: М. Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у XIX и XX веку*, Београд 1999; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000.

идеалиста, маштара који су тежили културном јединству. У питању је била егзистенцијална нужност. Процењивано је: да мале државе нису у стању да издрже политичку, економску и културну „конкурентију“; да „ток догађаја“ са појавом железница и индустријском производњом, како је говорио председник српске владе Никола Пашић, „гњави мале државе и мале народе“; да претња пропасти малих држава и народа може бити избегнута једино „груписањем, а нарочито сабирањем у једну јаку државу“; да будућност имају само велике и јаке државе. У складу са тим борба Србије за слободну, уставну и парламентарну државу у годинама које су претходиле Првом светском рату, истовремено је била и напор да Србија постане „Пијемонт“ целог српства и југословенства. Српске елите су ослобођење делова српског народа и њихово уједињење са Србијом сматрале нужношћу и великим задатком пред којим је стајала нација.¹⁸

Пред генерацијом која је тада сазрела и ступала на политичку и историјску сцену било је више важних послова. Требало је: очувати и ојачати државну независност; политички интегрисати нацију која се предуго формирала у различитим историјским условима; пронаћи гаранта својих интереса и спољнополитички „ослонац“ у некој од европских сила (то ће питање изазвати трајну поделу на присталице Аустро-Угарске и Русије); реализовати тежњу за ширењем политичких слобода; омогућити брзи економски и привредни развој; модернизовати образовање и обезбедити културни напредак (формирана је свест да српски народ може бити у новом времену историјски остварен и „велики“ уколико јунаштва из прошлости замени стицањем знања), реформисати војску и припремити нацију за искушења која је наговештавао 20. век.¹⁹

У деценији која је претходила Балканским ратовима и Првом светском рату успон Србије је био видан на многим пољима. Формиране су демократске институције. Ојачан је парламентарни живот.²⁰ Зав-

¹⁸ Н. Пашић, *Слога Србо-Хрвата*, Београд, 1995; Ђ. Станковић, *Србија и стварање Југославије*, Београд 2009, 9-58;

¹⁹ О томе више: М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Београд 2008, 308-347; А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији (1903-1914)*, Београд 2004, 281-296; М. Ј. Милићевић, *Реформа српске војске*, Београд 2002, 23-31.

²⁰ О парламентаризму у Србији више у: О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији 1903-1914*, Београд 1998; Д. Стојановић, *Србија и демократија 1903-1914*, *Историјска студија о „златном добу српске демократије“*, Београд 2003; В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског атентата 1903. до Солунског процеса 1917*, Нови Сад 2013; Д. Т. Батаковић, *О парламентарној демократији у Србији 1903-1914*, Глас САНУ, књ. CDXX, Београд 2012, 391-408; С. Антонић, *Демократија, Срби 1903-1914. Историја идеја* (приредио М. Ковић), Београд 2015, 27-142.

ладала је правна законитост. Утишане су политичке страсти. Остварен је узлет научне мисли. Критичко сагледавање прошлости омогућило је политичким и интелектуалним елитама да јасније упру поглед у будућност. У основи општег духовног препорода налазио се језик који је досегао „бритку и бриљантну форму“ и постао основа свеопште националне интеграције. У полуписменој Србији важну улогу играле су изузетно образоване елите. Будући на нивоу европске научне мисли та је елита, истовремено, била генератор општег друштвеног развоја и носилац процеса потпуног националног ослобођења. Све је то помагало процес коначног националног интегрисања и ослобођења коме су биле посвећене многе генерације, у чији коначни успех нису сумњале, за који су биле спремне на жртву.²¹ То све није значило да су бројне противуречности у политичком и друштвеном животу превазиђене. Држава је и даље била неразвијена, аграрна, заостала а њено становништво без потребне опште, а самим тим и политичке културе.²² Војска, која је извела династички преврат, није имала намеру да се повуче из политичког живота. Њено присуство у јавности говорило је о повећаној милитаризацији друштва и утицају на процес уређења општих прилика у земљи.²³ Проблеми са којима се Србија суочавала на спољнополитичком плану најчешће су по свом обиму и сложености премашивали објективну снагу државе и искушавали вољу, упорност, патриотизам њених држављана.²⁴ Србија је имала унутрашњу кохезију друштва и моћ да на идеји о националном уједињењу мобилише људске и друге ресурсе за потребе државе, али не и могућност да лако задобије савезнике. На тај начин,

²¹ О карактеристикама читавих генерација више у: М. Грол, *Из предратне Србије. Утисци и сећања о времену и људима*, Београд 1939; М. Радојевић, *Научник и политика. Политичка биографија Божидара Марковића (1874-1946)*, Београд 2007; *Срби 1903-1914. Историја идеја*, Београд 2015.

²² Српско друштво је било превасходно аграрно. Према подацима из 1905. године сељаштво је чинило 87,31% целокупног становништва. У местима која су имала статус града, а таквих је било само 24, укупно је живело нешто преко 350.000 становника. Београд је на прелазу векова имао око 70.000 становника. Мада успореним темпом, број школа у Србији је растао тако да је 1913. године било 1.425 основних школа са око 140.000 ученика, од чега и око 30.000 девојчица. У српској држави и даље се почетком 20. века осећао недостатак лекара (има их 249), адвоката (262), инжењера (155), ветеринара (64), судија (148). М. Радојевић – Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914-1918. Кратка историја*, Београд 2014, 27-28.

²³ Видети: Д. Мекензи, *Апис*, Горњи Милановац 1989; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, Београд 1955; В. Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од Мајског преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Нови Сад 2013;

²⁴ О томе више: А. Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Београд 1981; М. Војводић, *Србија и Балканско питање 1875-1914*, Нови Сад 2000; В. Ћоровић, *Односи Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1992.

мукотрпније од других балканских народа, Србија је успевала да обезбеди место у историји оновремене Европе.

Србија је почетком 20. века одбацила четврт века дугу економску и политичку везаност за Аустро-Угарску монархију. Својим постојањем, угледом, војним и економским јачањем, пруженим отпором, националним програмом усмереним према југу (ослобођење од Турске) и западу (запоседање Босне и Херцеговине) привлачила је пажњу потчињених Срба и југословенских народа и „затварала“ пут на југоисток, једини правац на коме је Хабзбуршка монархија могла да се искаже као велика европска сила. Као таква Србија је представљала озбиљног противника. Погледе које је њена елита упирала према деловима сопственог народа на простору Турске, европске државе су још и биле спремне да у име националног начела толеришу. Српско негирање Двојне монархије и оспоравање хабзбуршке превласти Беч је настојао да искористи као повод за отпочињање рата.

*

Анексиона криза из октобра 1908. била је прилика за ново одмеравање снаге великих сила на Балкану. Хабзбуршка монархија је пратећи догађаје које је покренула Младотурска револуција веома прецизно сагледала слабости Османског царства и процес који води његовом растакању. У таквим околностима Беч се определио за анексију Босне и Херцеговине, не марећи много за тајни договор са Русијом којим је дозвола за анексију требало да буде надокнађена подршком реализацији руских интереса на Босфору и Дарданелима.²⁵ Суочени са властитим проблемима, владајући кругови Монархије су били убеђени да ће агресивни продор на Балкан и постигнути резултат умирити унутрашња незадовољства и обезбедити спољнополитички престиж. Зато су улагања у војску вишеструко повећана.²⁶ Тим чином Беч је желео, уз остало, и да ојача линије одбране према Србији и дефинитивно спречи могућност формирања велике српске државе на простору између Дунава, Саве и Јадранског мора. Анексија је сматрана важном етапом која води окупљању свих Јужних Словена у границама Аустроугарске. У Бечу је преовладао став да ће тиме Србија дефинитивно изгубити привлачност за Југословене са простора Двојне монархије.²⁷ Балканска по-

²⁵ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 243-245. С. Живанов, *Европа пред Први светски рат, корени, узроци, поводи Великог рата*, 116-174.

²⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770-1914)*, 33.

²⁷ Према попису из 1910. године на простору Хабзбуршке монархије живело је 51.356.465 становника од чега су Словени чинили 47,8% (24.388.413), Немци и Мађари 42,9% (22.077.661), остали народи 9,3% (4.089.391).

литика Беча подразумевала је и територијално умањивање Србије за рачун њених суседа, подстицање непријатељстава Албанаца и Словена, оживљавање неслоге балканских народа. Према Србији, коју су у Бечу третирали као „српско револуционарно језгро“, није требало имати милости.²⁸ Спољнополитички концепт за који се Аустроугарска определила сачињен је насупрот јасних сазнања да „југословенско питање“ не представља проблем онаквих размера каквим је представљано у пропаганди.²⁹ Подршку у тој акцији Беч је имао у Берлину, чиме је двојни савез Немачке и Аустроугарске од дефанзивног прерастао у офанзивни војни пакт чији је циљ био „стицање добитака“.

Анексија Босне и Херцеговине представљена је у пропаганди Хабзбуршке монархије као мисија коју Беч врши у име цивилизованог света. Чињеница да је акт анексије говорио о спремности Берлина и Беча да дозволе пропаст Турске, изазвала је додатно подозрење Велике Британије. У Србији је анексија дочекана са огорчењем и свешћу да до евентуалног уједињења српског народа у оквирима једне државе може доћи тек после пропасти Аустроугарске. Масовне демонстрације у Београду, на којима су се могли чути и позиви на рат са монархијом, биле су одраз расположења народа.³⁰ Српска влада је у тим данима исказивала више опреза и разумности од узнемиреног становништва и дела интелектуалне елите.³¹ Односе Београда и Беча испунило је додатно неповерење. То је важило и за односе Русије и Хабзбуршке монархије, тим пре јер је Петроград одбацавање потписаних тајних уговора тумачио као издају Беча, али будући да још увек није био спреман за рат, определио се за дипломатско узмицање и суздржаност. Део те политике Петрограда било је и умиривање Србије. Берлин је подршком Бечу и идеји о уништењу Србије без много експонирања настојао да Аустроугарску што чвршће веже за себе. „Гажење“ Србије за њега је истовремено значило понижававање Русије.³² Признање анексије као свршеног чина, на које је српска влада била приморана марта 1909, стварало је утисак да је Србија поражена, а Аустроугарска постала водећа сила на Балкану. Ипак, наговештени сукоб Србије и Аустроугарске с обзиром на исказа-

²⁸ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 75-76.

²⁹ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, стр. 237-242; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, Београд 1997, 562-566.

³⁰ Према доступним подацима само је Народна одбрана у тренуцима кризе сабрала између 150.000 и 300.000 добровољаца за вођење рата. М. Радојевић, *Сведочанства о Народној одбрани*, *Војноисторијски гласник*, бр. 1-2, 2004, 110-116.

³¹ *Велики рат Србије 1914-1918*, (приредили Д. Живојиновић и М. Војводић), Београд 1970,5; *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 358-359;

³² А. Митровић, *Продор на Балкан*, 86-87; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 570.

не интересе европских сила био је далеко сложенији од билатералног конфликта и евентуалног локалног сукоба.

Почев од 1909. године, војно уништење Србије постало је један од основних спољнополитичких циљева Беча. У настојању да испровоцира рат, Аустроугарска је започела фабриковање лажних оптужби против свог јужног суседа. Вишеструко је увећана антисрпска пропаганда. Отпочело се са монтираним велеиздајничким процесима на којима је уз употребу измишљених доказа суђено истакнутим српским и југословенским политичарима. Активирани су постојећи планови о војном походу на Србију. Вршене су процене о учинку евентуалне анексије Србије. Све је то говорило да је изгубљена способност за рационално вођење политике. Употреба силе против Србије сматрана је јединим решењем.³³

Балкански ратови додатно су заинтересовали велике силе за тај део европског тла. Победа балканских савезника 1912. изменила је политичку карту Балкана, а на ту је промену свака из круга великих сила другачије реаговала.³⁴ Промена балканских прилика натерала је Аустроугарску да изнова дефинише своје приоритете и циљеве. Заједничко ратовање балканских савезника и потискивање Османског царства са Балкана Беч је доживљавао као догађај који се одвијао мимо контроле монархије и чин који је најдиректније био уперен против ње. Процена је била да је улога пасивног посматрача сукоба балканских савезника и Турске умањила улогу и престиж Беча у балканским пословима. Као главни кривац за то изнова је означена Србија, али је постојала свест о губитку стечених позиција и код других савезника. Посебно је бринула чињеница да се током краткотрајног рата исказала снага војске Србије, високи степен морала код становништва, добра државна организација. Било је јасно да је рат оснажио националну свест српског народа, подигао углед Србије код југословенског становништва монархије, допринео зближењу Срба и Хрвата, изнова оживео идеје о националном уједињењу. Пораз Турске сматран је „трагичним“, а потреба за супростављањем балканских савезника нужном. Отуда је један од приоритетних задатака дипломатије био да поради на разбијању успостављеног савезништва и подстицању непријатељстава балканских држава. Други правац рада тицао се умањивања територијалних добитака Србије, зауштављања српског продора на обале Јадрана, формирања албанске држа-

³³ А. Ц. П. Тејлор, *Хабзбуршка монархија*, 248-255.

³⁴ О Балканским ратовима више у: *Први балкански рат 1912-1913, Операције српске војске*, књ. 1, Београд 1959; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912-1913*, Београд 1972; *Први Балкански рат. Друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш 2013.

ве, приморавања српске војске да напусти територију Албаније, придобијања Немачке за рат против Србије.³⁵ Пораз Бугарске у Другом балканском рату приближио је Беч и Софију.³⁶

У прво време Немачка није тежила да сукоб на Балкану преточи у европски рат. Ближе су јој биле идеје да балканске савезнике покуша да привуче на своју страну и тако умањи утицај панславизма и Русије на Балкану. У таквом случају стабилан Балкан је у Берлину сматран предношћу коју треба искористити како политички тако и привредно, комуникационо и стратешки. Међутим, веома брзо наведене идеје су уступиле место раније формулисаој политици која је у Србији видела непријатеља. Тако је политика Немачке изнова усклађена са курсом Беча који је уништење Србије поистовећивао са „животним интересима“ монархије. Томе су допринеле и најаве Лондона да на европском тлу неће допустити настајање надмоћне политичке, војне и економске силе. У таквим околностима блиско савезништво са Аустроугарском било је далекосежно важније од могућег привлачења балканских свазника на своју страну у потенцијалном сукобу који наговештава будућност. Треба напоменути да је у том тренутку немачки генералитет процењивао да је Немачка војно спремна да води рат са два, а уколико је потребно и са три велике силе у исто време.³⁷

Настојања Србије да после Другог балканског рата поправи односе са Аустроугарском нису дала жељени резултат. У основи тог неуспеха била је неспремност Беча да прихвати резултате Балканских ратова. Другим речима, Аустроугарска није била спремна да одустане од става да Србија представља опасност и да ту „опасност“ треба елиминисати оружаним путем. Напуштање ратне опције тумачено је у војним круговима Хабзбуршке монархије не само као „одрицање“ од статуса велике силе, већ и од „голог опстанка“³⁸ Како су настојања српске владе да уз посредовање Томажа Масарика дође до сусрета председника српске владе Н. Пашића и министра иностраних послова Аустроугарске Берхтолда у позну јесен 1912. пропала, криза у односима две земље је додатно продубљена. Годину дана касније, септембра 1913. Србија је израдила посебан програм који је требало да буде платформа за успостављање бољих односа са Бечом. У њему је, уз остало, истичано да је Србија „привредно и политички независна“ земља која тежи

³⁵ Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 581-588; Јован М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, Београд, 13; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, Београд, 9-12.

³⁶ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 347.

³⁷ Ф. Фишер, *Савез елита*, 77-79; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 137-142.

³⁸ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 673; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење*, 13.

најбољим односима са Аустроугарском, залаже се за „добар“ трговински уговор са том земљом, пристаје на аутономију Албаније, тежи излазу на Јадранско море, али тај „коридор“ неће извојевати уз употребу силе нити ће га стављати на располагање некој другој држави. О тим су питањима Пашић и Берхтолд разговарали, али како мир и сарадња нису биле опције којима је Беч тежио на Балкану, уследио је претећи ултиматум Београду да у року од осам дана повуче своје трупе са стратегијских тачака у Албанији.³⁹

Претња оружаним сукобом била је последица одлуке донете у јесен 1913. у Бечу и Берлину да следећу међународну кризу треба искористити за започињање рата. Пратио ју је притисак јавности чије су ставове преваходно креирали заговорници рата. Одлука се темељила на процени да војно јачање сила Антанте приморава Немачку и Аустроугарску да с ратом „пожуре“. Када је у питању Србија, у Бечу су и даље постојале дилеме шта са њом радити после војног пораза. Генералштаб је имао више решења. Прво од њих, које је сматрано и најбољим, подразумевало је да Србију треба војно уништити и „прогутати“. Други план је предвиђао да после успешног рата и свирепог кажњавања ту државу, уз задржавање привида независности, треба укључити у састав монархије. У том случају Србија би задржала владарску кућу, владу, скупштину, територију и границе, али би остала без права на самостални политички, привредни и културни живот. Трећа опција је подразумевала поделу територија Србије између Аустроугарске, Румуније и Бугарске. У том случају Беч би себи присвојио северозападне и централне делове са Нишом и Новопазарским санџаком, док би Албанија заокружила своје „природне границе“. За монархију је било најгоре оно решење које се сводило само на nanoшење војног удара и приморавање Србије на разоружање. Међу противницима анексије Србије једна од најистакнутијих фигура био је престолонаследник Франц Фердинанд. По његовом и мишљењу његових истомишљеника, Србију је требало војно казнити и понизити, али притом „не узети ни једну стопу земље“, „ни један квадратни метар“, „ни једну шљиву, ни једну овцу“. То се мишљење темељило на ставу да би анектирање Србије појачало иредентистичке струје међу Југословенима, допринело појави словенске већине у монархији, изазвало незадовољство Русије. Међу заговорницима рата са Србијом били су и они који су после војног кажњавања предлагали да јужни сусед буде значајно умањен, а његове територије подељене искључиво аустроугарским савезницима на Балкану. У тој верзији били би избегнути ризици које носи анексија, апетити балканских држава за-

³⁹ Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, 15-17.

довољени, Албанија би добила границу са монархијом, а Србија била сведена на „минимум“, без будућности и приморана на искључиву сарадњу са Бечом.⁴⁰

*

Резултати Балканских ратова умногоме су одредили судбину Србије и српског народа у времену које је долазило. Насилно потискивање Турске са Балкана, независно од драматичности и брзине целог процеса, није истовремено значило „чупање“ корена целокупног турског наслеђа. На простору који је припао Србији и који се даље развијао на изванисламистичкој основи, то је наслеђе наставило да живи у сфери политичког, верског, економског, културолошког, друштвеног, менталитетског. Србија је у новоформираној албанској држави (проглашеној 28. 11. 1912, а међународно признатој на Конференцији у Лондону маја 1913), добила непријатног суседа. Њени креатори, Хабзбуршка монархија и Велика Британија, одредили су границе албанске државе према Србији, али тиме нису задовољили жеље албанских елита. Незадовољство границама потенцијало је већ дуго постојећу „амбицију за простором“ и његовом насилном променом. „Оквир“ будуће албанске државе је преузет од некадашње Албанске лиге и обухватао је територију четири турске вилајета – Скадарског, Битољског, Јањинског и Косовског. У максималистичком програму захтевано је од савезника да у састав новоформиране албанске државе уђе територија на којој су албанска племена, у ранијим временима „непрекидним променама доказивали свој иредентизам“. Тај простор је и после 1912. био испуњен побунама, непризнавањем српске државе, сталним иредентизмом који ће перманентно јачати „националну патологију“ албанског покрета.⁴¹

Сукоб балканских савезника око поделе територија, додатно подстакнут политиком Аустроугарске, произвео је велико непријатељство и деценијске фрустрације. Претензије Бугарске тичале су се Македоније са Солуном и простора источне Србије (градови Зајечар, Пирот, Ниш, Врање, Лесковац). Сукоб је био тоталан и имао је политичку, оружану, националну, црквену, просветну, културну димензију. Наслеђе Балканских ратова настојале су да експлоатишу све европске велике силе. Несклад између: географских и етничких граница балканских народа, географских и економских граница простора, географских и политич-

⁴⁰ А. Митровић, *Продор на Балкан*, 156-160.

⁴¹ О томе више: Ђ. Борозан, *Велика Албанија. Поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, 47-59; Д. Батаковић, *Ослобођење Косова и Метохије, Косово и Метохија у српској историји*, Београд 2006, 281-300; М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. 2, 628-666.

ких граница балканских држава отворио је „потрагу“ за новим политичким идентитетом Балкана у коме су, превасходно уз ослонац на употребу силе, биле спремне да учествују све велике силе и балканске државе. Стратешки значај простора на коме је живео српски народ и била успостављена српска држава почео се увећавати. Овладавање простором доносило је свакој од балканских држава, али и великих сила, значајну предност. Све је то утицало на судбину народа, темпо развоја друштва, начине његовог друштвеног организовања. Балкански ратови били су „гробница“ српско-бугарских односа у читавом 20. веку.⁴²

После исцрпљујућих Балканских ратова Србији су биле потребне деценије живота у миру. Било је потребно: извршити општу консолидацију политичких и економских прилика у земљи; започети сложен процес административне и друштвене интеграције новоослобођених области у оквиру државе. (Србија, која је до Балканских ратова имала 48.300 км², увећала је територију стечену Балканским ратовима за 39.500 км² или за скоро 80%. На наведеном простору живело је 1.470.000 становника од којих је 47% није знало српски језик и није исповедало православну веру. То ново становништво чинило је готово 40% укупног становништва Србије.) Требало је подстаћи општи процес модернизације друштва.

У експозеу поднетом у Народној скупштини 29. 10. 1913. године, Никола Пашић је изнео став да је Србија ратним победама у Балканским ратовима (1912/13) „осигурала будућност“ српском народу и омогућила му „свестрани културни и национални развој“. Њој је, по Пашићевом мишљењу, сада био потребан период мирног развоја у коме би влада повела рачуна о: подизању народног образовања, увећању народног богатства, уздизању народних врлина, навикавању народа на рад, интегрисању и модернизовању новоослобођених области, измирењу са суседима (у питању су Аустро-угарска, Бугарска и Албанија).⁴³

У Таквим околностима одјекнули су у Сарајеву 28. јуна 1914. године пуцњи Гаврила Принципа. Убиство престолонаследника Франца Фердинанда⁴⁴ затекло је Србију потпуно неспремну. Атентат је припа-

⁴² М. Екмечић, *н д*, 628-666.

⁴³ Никола Пашић у *Народној скупштини*, III, (приредила Д. Стојановић), Београд 1997, 528-538; Ђ. Станковић, *Сто говора Николе Пашића*, I, Београд 2007, 346-362.

⁴⁴ Око Франца Фердинанда била је окупљена крупна аристократија, висока војна елита и државна бирократија, друштвени слојеви који су креирали политику и одређивали ратне циљеве Аустроугарске. У дипломатским круговима Беча сматран је „бусолом“ према којој се требало оријентисати у будућности. За немачког цара Вилхелма II био је „неугодан савезник“ који је настојао да Аустроугарску држи на дистанци према Немачкој. Престолонаследник није уживао ни поверење високих феудалаца у Угарској који се нису слагали са његовим намерама да монархију уреди на основама

дао категорији политичких злочина.⁴⁵ Извели су га припадници омладинског националног покрета. У питању је била завера која је била дело омладинаца из Босне и Херцеговине.⁴⁶ Сарајевски атентат је, по мишљењу дела савременика, била она варница која је бачена и „барутом пун магацин“.⁴⁷ Иза атентата је био покрет за национално ослобођење. Истрага није доказала умешаност српске владе у атентат, али је, по свему судећи, у припрему атентата посредно био укључен круг официра близак Драгутину Димитријевићу Апису, шефу Обавештајног одељења Главног Генералштаба српске војске. Такође, постојале су индикације да је полиција у Сарајеву имала информације о припреми атентата, али га није спречила. Што се тиче владе у Београду, упозната о извештајима који су говорили о тајном раду војних власти уз границу, пребацивању људи преко границе, шверцу оружја који су контролисали „црнорукци“, постојању читаве мреже „повереника“ спремних да утичу на догађаје у Босни и Херцеговини, она је настојала да све те активности онемогући сматрајући их веома опасним по Србију. Званична истрага Беча, коју је водио истражни судија Лео Пфефер, је указала на чињеницу да су атентатори „пред званичном Србијом скривали намјере и приправе за атентат, да су кроз Србију путовали са кривим путовницама као финанси, а чим су дошли у Босну, у Тузлу, иступили су својим правим именом“.⁴⁸

Беч је атентат у Сарајеву дефинисао као напад на Двојну монархију. Пропаганда је, не чекајући резултате истраге, отворено сугерисала да све „нити завере“ воде ка Београду. Њен је циљ био да европско јавно мњење припреми за рат против Србије. Из тих разлога атентатори су означавани „васпитаницима“ Београда, продуктом српске пропаганде, продуженом руком српских тајних служби. Погромашка атмосфера подстакла је масовну и застрашујућу репресију према српском народу. Политичари су настојали да цео догађај „до краја искористе“ против Србије. Из тих разлога атентат су представљали као за-

тријализма. У ширим слојевима становништва такође није био омиљен, а сам монарх Франа Јосиф га је доживљавао као конкурента.

⁴⁵ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 628.

⁴⁶ Повод да Франц Фердинанд посети Сарајево на Видовдан 1914. године били су маневри аустроугарске војске. Енглески историчар А. Џ. П. Тејлор је наведену одлуку престолонаследника Фердинанда упоредио са евентуалним парадирањем британског краља на улицама Даблина на дан Св. Патрика.

⁴⁷ А. Џ. П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968, 468.

⁴⁸ *Мемоари принца Литховског, с коментарима Алберта Томе, бив. фран. министра наоружања*, С. А, стр. II.

⁴⁸ В. Дедијер, *Сарајево 1914*, -540; М. Ж. Живановић, *Пуковник Апис*, 553-561; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 632-638. и 655; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984, 38-43.

веру која је осмишљена у Србији. Клерикалци су захтевали да се Србији зада ударац који ће јој одузети „снагу и будућност“. Војни кругови, који су са нестрпљењем чекали повод да рат започну, сматрали су да ће велике силе дефинитивно препустити Србију „њеној судбини“. Војници и дипломате су анализирале могућности које је атентат пружио спољној политици монархије. Заједничка је оцена била да околности пружају идеалну могућност за коначно решавање српског питања оружаним путем. Већ дан после атентата формулисан је кључни став Беча да на атентату треба „конструисати рат са Србијом“. Он је почивао на процени да је то „последњи тренутак“ у коме словенско становништво монархије може бити придобијено за рат са Србијом. На доношење одлуке утицала је и информација да је „армија у потпуности спремна“. Одлука је донета пре него што је истражни поступак озбиљно и започео. Чекала се сагласност Берлина. И она је стигла првих дана јула 1914. Претходили су јој недвосмислени сигнали да према Србији не треба имати „млакости“ већ иступити најодлучније. Шестог дана јула 1914. Немачка је обавестила цара Фрању Јосифа да ће њен владар „стајати иза сваког чврстог аустроугарског става“. Дан касније министру иностраних послова Хабзбуршке монархије је из Берлина назначено да „само делотворни наступ против Србије може довести до циља“. Још једна од порука које су стизале из Берлина недвосмислено је говорила да са ратом „не треба сувише отезати“, да „ништа не треба отезати“, да Хабзбуршка монархија може да рачуна „на пуну подршку Немачке“. Цар Вилхелм II је тих дана истицао „да би био ожалосићен када би садашњи тако повољни тренутак остао неискоришћен“. Нешто касније немачки цар је изрекао и забележио свој познати став „Сад или никад... Са Србијом треба рашчистити и то уистину брзо. Све је разумљиво по себи и јасно као пасуљ“. Подршку Бечу Вилхелм II је сматрао својом „моралном дужношћу“. Подржавајући Аустроугарску да поведе „мали рат“ на Балкану Немачка је добијала прилику да поведе „велики рат“ у Европи. Према проценама чињеним тих дана у Берлину, рат против Србије требало је са 90% вероватноће да прерасте у светски сукоб. Немачка је тај рат ишчекивала и за њега је војнички била спремна.⁴⁹

Одлука да атентат буде искоришћен за започињање рата са Србијом дефинитивно је донета 7. јула 1914. на седници Заједничког министарског савета. Том приликом, међутим, није дефинисан коначни ратни циљ. У закључку је стајало да Србију треба смањити и учини-

⁴⁹ В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, 669-681. и 690-697; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 33-34 и 41-55; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 52-55; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 612-613. и 619;

ти „унижавајуће зависном“, али из обзира према Русији „не и потпуно уништити“. Мобилизацију трупа је требало започети тек пошто се Србији упуту ултиматум који ће омогућити „радикално решење путем војничке акције“ и он буде одбијен. Десетак дана касније, на седницама од 17. и 19. јула 1914, Министарски савет је заузео став да поход против Србије неће имати за последицу „велика стицања територија“ нити освајачки карактер. Ултиматум Србији уручен је 23. јула 1914. Рок да влада одговори „Прима услове“ или „Не прима“ био је 48 сати. Чак и према критеријумима немачких дипломата и политичара ултиматум је био сročен тако да ни једна европска влада не би могла да прихвати његове услове. Одговор Србије није отуда ни могао задовољити Беч. Мобилизација трупа Аустроугарске започела је 25. јула 1914. Тачно месец дана после атентата у Сарајеву, 28. јула 1914, Аустроугарска је Србији објавила рат. Истога дана о правим узроцима и циљевима рата са Србијом начелник Генералштаба Аустроугарске Конрад фон Хецендорф је изрекао следеће: „С обзиром на политичку тачку гледишта, изузетно је опасно оставити да Краљевина Србија опстане изван Монархије и уз то са границама уз југословенске области Монархије; она се одева у славу националног херојства и националног напретка, тиме постаје привлачна за Југословене из Монархије и савезник свих непријатеља Монархије... С обзиром на војну тачку гледишта, јасно је колико велику опасност представља армија од 500.000 људи, ношених јединственим националним духом, армија стално спремна да с југа нападне Монархију... С обзиром на привредну тачку гледишта Србија за Монархију, која нема колонија, представља важно тржиште, а Монархија је морала да прихвати да су, истиснувши њу, управо ту стекле своје позиције Немачка, Италија и Француска; стати на крај овој привредној штети могуће је једино укључивањем Србије у Монархију; такође не треба губити из вида да је Србија изузетно богата и веома погодна за привредни развитак, па не треба препуштати другим државама да искоришћују њена богатства; дакле, прикључивање Србије не само да је од велике важности за Монархију, него је управо услов за њено постојање“.⁵⁰

⁵⁰ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, 1/14. мај – 22 јул/4. август 1914 (приредио В. Дедијер и Ж. Анић, Београд 1980, 628-631, 635-658; Ж. П. Блед, *Франц Јозеф*, 615 - 620: *За балканским фронтима Првој мировој војни*, 67-74; А. Митровић, *Продор на Балкан*, 163; А. П. Ц. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, 262-269; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату 1914-1918*, 70 – 73 и 181; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, 20-32; Ј. М. Јовановић, *Стварање заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. 1, 150-154; *Велики рат Србије 1914-1918*, 6 - 12; Н. Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*, 52-54, 56-58 и 74-75; Д. Живојиновић, *Надмени савезник и занемарено Српство*, 319-344; М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, 350.

Да ли је Србија желела рат са својим моћним северозападним суседом? Уколико га је желела, да ли је могла да га поведе јуна 1914. године? Ако Србија није желела рат и није могла да га са успехом води, где треба тражити његове виновнике? О томе упечатљиво говоре чињенице.

- Аустроугарска је била држава од 52 милиона становника са могућношћу да мобилише око 6 милиона својих поданика, док је Србија имала 4,5 милиона становника (значи много мање него Аустроугарска војника) и могућност да мобилише око 450.000 људи. При томе треба поменути да становништво новоослобођених области, посебно онај део који је говорио албанским и турским језиком (преко 700.000 становника), није имао државотворну свест потребну да српски генералитет са њим поуздано рачуна у одбрани Отаџбине. Започињање рата са моћним северозападним суседом била би авантура чији би исход унапред био познат.

- Како је Други балкански рат био „гробница“ добрих односа Србије и Бугарске, у потенцијалном рату са Аустроугарском требало је рачунати и на сигурно укључивање Бугарске. То је значило бити спреман за вођење рата на два фронта, што Србија свакако није била. Напомињемо да су војни потенцијали Бугарске били подједнаки онима које је имала Србија. Ту треба поменути и војне ефективе Немачке (преко 60 милиона становника и потенцијални капацитет за регрутацију преко 6 милиона војника).

- У Балканским ратовима Србија је изгубила 22.000 војника, задобила 21.000 тешких инвалида, што је оставило видан траг на њеној војној моћи. Стране дипломате и агенти, међу њима и аустријски, јављају да је Србија „изморена“, „у стању слабости“, „да жуди за миром“, да „не жели рат“, да је аустроугарски корпуси „за четири недеље могу сломити и запосести њено државно подручје“. Да ли држава која је у таквом стању започиње рат?

- У Балканским ратовима Србија је готово сатрла постојеће наоружање и опрему. Према подацима аустроугарских агената располагала је само са око 150.000 исправних пушака. Свега осталог такође није било (топови, муниција, понтони, униформе...). За опремање и модернизовање војске новим наоружањем Србији је било потребно најмање три године.

- За вођење рата неопходне су сигурне финансије. Србија је била презадужена земља без могућности да добије кредите неопходне за вођење рата. Србија 1914. године враћа седам кредита и има дуг који износи 910 милиона златних франака и 43 милиона златних динара (целокупни дуг ће коначно бити враћен 70-их година 20. века).

- Политичке прилике такође нису биле стабилне. Сукоб војних и цивилних власти ескалирао је после Балканских ратова и изазвао повлачење са престола краља Петра I Карађорђевића. Власт је у својству регента преузео двадесетпетогодишњи Александар Карађорђевић који, у том тренутку, није уживао потпуно поверење војске и политичара. Рат се никада не започиње када не постоји сагласност војника и политичара да се он води!

- У време избијања „јулске кризе“ Народна скупштина Србије је била распуштена. Расписани су парламентарни избори. Започеле су изборне активности и кампања. Њен део је била и оштра изборна пропаганда. Политички амбијент за започињање и вођење рата, суштински, није постојао.

- Србија није имала офанзивне војне планове ни према којој од суседних држава. Самим тим није постојала ни намера да се угрожава територијални интегритет и суверенитет Аустроугарске.

- Криза изазвана атентатом у Сарајеву отпочела је у тренутку у коме је добар део највиших официра био на годишњем одмору. Један део њих, попут начелника Генералштаба спске војске Радомира Путника, налазио се у бањским лечилиштима Аустроугарске. Да ли се то чини уколико се планира и изазива рат?

- Србија је представљала аграрно друштво. Преко 80% њеног становништва живело је на малом поседу (2-5 ха) који је једва обезбеђивао егзистенцијални минимум његовим житељима. У аграрном друштву рат се не започиње пре него што се обере летина, јер то извесно значи глад. А баш се то догодило јуна 1914.

- „Српско питање“ је било важно питање европске историје (1804, 1815, 1878, 1908, 1912, 1913...), али решавање тог питања никада није могло да доведе до промене у равнотежи односа међу европским силама (Србија не може да учини више од скромног захтева великим силама и да добије више од још скромнијег уступка). Ту моћ је имало решавање „немачког питања“ (већ уједињењем из 1871; централним геополитичким положајем у средишту Европе који је најдиректније утицао да сваки вид немачког експанзионизма најдиректније задире у интересе суседних великих сила и руши поредак успостављен у Европи; динамичним променама у војноиндустријској производњи и јачању привредних и технолошких ресурса; великим задацима које је себи поставила у Европи и ван „уских граница“ Старог континента – и тај експанзионизам није остао у плановима; формирањем војних савеза; поседује капацитете да оспорава и мења постојећи поредак; страхом који су њене амбиције пробудиле код суседа и великих сила).

Све наведено убедљиво говори да Србија нити је желела нити могла да води рат.⁵¹ О томе је, суочен са изазовом који је упућен Србији, Никола Пашић на првој ратној седници владе изрекао следеће: „Ми рат нисмо хтели, јер смо још сувише заморени и изморени од два прошла рата 1912. и 1913. године. Али смо принуђени наметнути рат примити у одбрану народне части и државног суверенитета... Надамо се, уосталом, да нас неће баш цела Европа оставити на милост и немилост Аустроугарске. Али било шта било, ми ћемо се и сами остали, бранити до последње капи крви“.⁵²

Прилике за отпочињање рата са Србијом, Хабзбуршка монархија је 1912. и 1913. године пропустила. Све се тих година завршило избијањем међународних криза које су разоткриле противуречне и сукобљене интересе великих сила на Балкану. Ону наредну, изазвану атентатом у Сарајеву, искористила је. Тако су дуго планиране намере Беча да добије „мали рат“ на Балкану, који ће му вратити самопоуздање на унутрашњем плану и углед међу великим европским силама, али и настојање Берлина да у ратном обрачуну већих размера оствари амбиције за светском моћи, увеле свет у катастрофу. Атентат у Сарајеву био је повод за рат. Узроци су били много сложенији. Наметнути рат Србија није желела, али га је морала прихватити. Веома брзо развијена је свест да одбрана домовине и формирање државе која окупља целокупно Српство може бити остварено само на темељима и територији војнички побеђеног Хабзбуршког царства.

Сукоб Аустро-Угарске и Србије био је само неколико дана билатерални сукоб две државе, а после тога катастрофа какву свет до тада није видео. У ратном обрачуну учествовало је 65 милиона људи, погинуло је десет милиона, умрло исто толико, рањено два пута више. Око четири милиона људи остали су инвалиди. Страхоте заробљеништва, логора и затвора упознало је осам милиона људи. Рат је разорио привреду већине европских држава и учинио материјалну штету која је процењена на 360 милијарди долара. Европа на крају рата, са промењеним границама, умањеним бројем становника и економским капацитетима, више није личила на себе. Победници у рату гајили су наду да је

⁵¹ О томе више у: Ч. Џ. Вопицка, *Тајне Балкана. Седам година дипломатског службовања у епицентру европске олује*, Београд 2009, 55-56; *За балканским фронтима Првој мировој војни*, Москва 2002, 13; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, стр. 648 - 651; Б. Кршев, *Финансијска политика Југославије 1918-1941*, Нови Сад 2007, 164-166; Д. Ђатовић, *Стари државни дугови*, Београд 1991, 99-101; В. Казимировић, *Црна рука*, 563-602; Ј. М. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1914-1918*, 12-13; Д. Батаковић, *Сукоби војних и цивилних власти у Србији у пролеће 1914*, *Историјски часопис*, књ. XXIX – XXX, 1982/1983, 477-491.

⁵² Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Зајечар 1995, 51.

мир који су после вишегодишњих борби, погибија, сакаћења, уништавања дочекали, заиста „прави мир“. За оне који су рат изгубили мир је био само предах до новог ратног искушења. Мамурлук победе је много краће трајао од воље за реваншом и ревизијом мировних уговора којима је рат окончан.

У наведеним бројкама садржано је целокупно становништво Србије које је бројало око 4,5 милиона људи, њених погинулих 370.000 војника и 630.000 жртава међу цивилима, 114.000 трајних војних инвалида заборављених од државе и остављених у нади да ће њихове ране „народ позлатити“, око 400.000 интернираних и упућених у логоре. Према броју погинулих Србија је била на првом месту у оба ратна тabora, јер је изгубила 26% мобилисаних војника. Око пола милиона деце остало је без хранитеља. У друштву чијих је готово 80% становништва живело на селу и од земље, сатрta села, необрађена поља, уништене и однете пољопривредне машине, страдао сточни фонд, значио је дугогодишњу глад и укидање будућности за већину становника Србије. Слично је стање било и у индустрији где су ратом била разорена 544 предузећа и уништено 57% машина и инсталација. Према проценама економиста, укупна материјална штета у Србији, Македонији и на Косову и Метохији кретала се између седам и десет милијарди златних франака. Изгубивши најмање 2/5 свог укупног националног богатства, Србија је на крају рата личила на „костур“. Упркос ратној победи, мир је уместо спокојства доносио нове недаће.

Крај рата окончао је једну епоху чије су противуречности и представљале прави узрок сукоба. Завршетак Првог светског рата значио је крај једног историјског доба и почетак новог времена. Са старом епохом нестала су три цартава од којих су два била виновници Великог рата, а треће, вођено сопственим интересима, „увучено“ у рат светских размера. Ново време изнедрило је младе националне државе, међу њима и Краљевину Срба Хрвата и Словенаца. Успевши да надвиси себе, Србија је 1918. године у темеље новоформиране југословенске државе угрaдила своју државност, ратну победу, дипломатско искуство, положене жртве. Југословенско уједињење није било „случајност историје“ већ плод дугог историјског развоја и тежње да се сви Срби нађу унутар граница заједничке државе. За Србију је тада отпочела нека друга историја.⁵³ У њу су Србију увели већ стари, уморни, истрошени политичари који нису били у стању да разумеју специфичне интересе југословенских народа, регионалне посебности, различита историјска и државна искустава, економске, верске, културне, цивилизацијске различитости.

⁵³ Љ. Димић, *Србија у Југославији. Историја српске државности III*, Београд 2001, 35-39.

Деценија која је за Србију започела почетком балканских ратова, а завршила се стварањем југословенске краљевине, у сасвим другомачијем просторном и геополитичком контексту у односу на 1912. и 1914, била је испуњена политичким кризама, ратовима, страдањем, економским напрезањима, утрешком великих генерацијских енергија. Нова југословенска држава била је, како је изгледало 1918. године, остварење националних идеала. У односу на свој нуклес, нова држава је имала знатно већу територију, број становника, значајнију политичку, економску и геополитичку улогу у европској послератној стварности.

Ljubodrag DIMIĆ

SERBIA AND THE CULPRITS OF THE GREAT WAR, CRISES, WARS AND BALANCES (1912-1918)

Summary

Austria-Hungary missed its chances to declare war to Serbia in 1912 and 1913. However, international crises during those years highlighted how conflicted the interests of Great powers were in the Balkans. Austria-Hungary took the next chance to declare war which presented itself after the Sarajevo assassination. Vienna's wishes to win a "small war" in the Balkans, which would bolster its self-esteem at home and its reputation amongst the Great powers, and Berlin's aims to achieve global domination through war, lead the world into a catastrophe. Although the Sarajevo assassination ignited the spark, the causes for WWI were much more complex. Serbia was neither prepared for the war, nor did it want the war. The war was imposed on Serbia, and it had to accept the challenge.

The war between Austria-Hungary and Serbia was a bilateral conflict for only a few days, and soon grew into a catastrophe the world had not yet seen. More than 65 million men fought in the war, 20 million died in it, and twice as many were wounded. Serbia had 370 000 military and 630 000 civilian casualties, 114 000 permanent cripples, and 400 000 prisoners.

The end of the First World War meant the end of a historical era and a beginning of a new one. The old era ended, and with it three empires came crashing down. On their place arose new young national states, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes among them. Serbia lay into the foundations of the new state its statehood, war victory, diplomatic experience, and war casualties. The Yugoslav unification was not a "historical coincidence" but rather a result of long historical development and the wish for all Serbs to be within the borders of a common state.